

A magyar géniusz Madách „Csák végnapjai“-ban.

(Az elhunyt író irodalmi hagyatékából.)

Madách a nagyközönség előtt általában csak úgy ösmeretes, mint az „Ember tragédiája“ szerzője. Az irodalomtörténet is ennek a munkájának a révén örökítette meg nevét s ez hódított részére helyet a világirodalomban is. Egyszerre tűnt fel vele és foglalt helyet legelső jeleseink közt még nem egészen negyven éves korában, hogy alig három év múlva ő is szaporítsa azon nagyjaink számát, akiket tehetségük és munkaerejük teljében ragadt el tőlünk a halál.

És „Az ember tragédiája“ valóban oly nagy és tökéletes alkotás, hogy egymagában is elég arra, hogy szerzőjének örök életet biztosítson. Kétségtelen, hogy ebben mutatkozik Madách alkotó ereje és tehetsége a legjellemzőbb és legteljesebb alakjában — s ha esetleg más művei nem maradtak volna is reánk: egyéniségét ebből is meg lehetne rajzolni.

Ez a rajz azonban hiányos lenne, mert nem tűntethetné föl Madách egyéniségének legerősebb s legjellemzőbb vonását: a nemzetiességet. Vajjon érdem-e az nála, egy oly költőnél, ki Az ember tragédiájában az emberiségi eszme magaslatára tudott emelkedni? S vajjon emeli-e ez őt azoknak az esztétikusoknak szemében, akik a költő nagyságát azzal mérik, hogy mennyire tudott felülemelkedni a nemzeti érzés és eszme — szerintök — szűk körén? Az én meggyőződésem az, hogy valamint nem képzelhető el egy olyan nagy költő, aki ne a saját anyanyelvén írjon, amelyet nemcsak minden ízében ért, hanem a legfinomabb vonatkozásaiban érez is: úgy olyan sem létezhetik, akinek lelkéből éppen azok az érzések hiányozzanak, amelyek a fajt, amelyből származott, évezredek óta táplálják és aki éppen azok iránt a hagyományok iránt legyen érzéketlen, amelyekből nemzetének története alakult s amelyeket sok százados küzdelmek s apáinak elhullott vére avattak valódi szentségekké. Különbösen is, ha a világirodalmi jelentőség kritériumának feltüntetett általános emberi vonások és eszmék egyetlen egyéniségben is megnyilvánulhatnak: mennyivel teljesebbekké és igazabbakká válnak ezek, ha az „ember“ fogalmától el nem választható faji,

illetve nemzeti sajtásokkal egészülnek ki? Részemről úgy hiszem tehát, hogy lényegileg ez a megkülönböztetés csakis a művek értékére és nem azok tárgyára, vagy a bennök nyilvánuló érzésekre vonatkozik — és így Madách, mint a ki nemzeti tárgyú és a nemzeti eszmét képviselő műveiben is elsőrangú költőként jelenik meg előttünk, ezek birtokában értékére csak emelkedhetik.

Három olyan színműve van, melyben a magyar ember és a magyar nemzet föltalálhatja önmagát és legjellemzőbb egyéni- és történelmi vonásait: *Csák végnapjai*, a nemzeti királyság elbukásának apoteózisa; *A civilizátor*, melyben egészséges humorral és olykor maró szatirával az elnyomókat teszi nevetségessé és *Mózes*, kinek alakjában allegorikusan testesíti meg a függetlenségre törekvő magyar nemzetet és aki példájával bizonyítja, hogy türelemmel, önmegettagadással, erős hittel s megalkuvást nem ismerő akarattal a cél megvalósítható.

Én ez alkalommal csupán *Csák végnapjaival* foglalkozom.

Madách ezt a művét még 1843-ban írta s amint a kézirat címlapján ő maga megjegyzi, 1861-ben újra átdolgozta. Ugyanezen év október 3-án Alsó-Sztrégováról kelt levele mellékleteként Aranyhoz is megküldi. „Ide zárva küldök egy színdarabot“, írja Aranyhoz. „Korántsem akartam en abban Csák Mátét egész nagyságban rajzolni, mibe egy Kisfaludy Károly belefáradt, csak végnapjaiban akartam a haldokló oroszlánt felmutatni.“ „Mért választám irományaim közül éppen ezen színművet végleges kidolgozásra“ — végzi levelét Madách — „annak oka részint különös vonzódásom a tárgyhoz, részint az, hogy Csák Máté neve egy idő óta irodalmunkban kezd felelevenedni, én pedig minden önkénytelen utánzás elkerülése végett Szász Károly Csák-ját sem mertem mind e mai napig elolvasni, csak ma fogok hozzá, — ezért siettem enyémét is elkészíteni.“

Arany, ki ekkor éppen *Az ember tragédiája* kiadási előkészületeivel van elfoglalva, október 27-ikén válaszol Madáchnak, de csak levele végén emlékezik meg a darabról. „Csákot vettem, írja, de nem adtam még be a színházhoz. Véleményem szerint előnyös lesz rád nézve, ha Csákot nem is ösmerik, míg a „Tragoédiát“ nem olvassák. Úgy találom, hogy ebben — daczára hogy a szereplők elvont eszmét képviselnek, — mégis több a drámaiság is, mint Csákban.“

Madách erre november 2-ikán így felel: „Csák végnapjaira tett rövid megjegyzésedből azt olvasom ki, hogy biz abban nincs drámaiság. Már ez drámában nem csekély baj ám. Nincs nagyobb kalamitás, mint egy középszerű mű felmaradása. Valamikor kibukkanik, ha nem előbb, holtunk után kompromittál vele valami szívtelen jó barát. Kérlek tehát, csak minél hamarább tűzbe vele, azonban az *auto-da-fé* után is szívesen veendem rá néhány észrevételedet mert abból csak tanulhatok jövőre.“

Arany két nappal később, nov. 5-ikén már válaszol, de ez a levele is Az Ember tragédiájára vonatkozik, a melynek világ elé bocsátását a leglelkiesmeretesebb gondnal készítette elő. Csak az utóiratban jegyzi meg, mintegy odavetve: „A Csák úr *auto-da-fé*-jével sohse siessünk oly nagyon. Megmondom, ha kell: de még nem kell. Bővebben róla, mihelyt időt és kedvet kapok.“

Az idő és kedv azonban — úgy látszik — nem jött meg, mert levelezéseiben Csákról többé nincs szó. Aranyt annyira elfoglalta és kielégítette Az Ember tragédiája, hogy *Csák végnapjaival* alig foglalkozott — sőt szinte féltékenyen őrködött, nehogy barátjának *Az Ember tragédiájával* szerzett nimbuszát valamely gyengébb mű megjelenése elhomályosítsa. Maga Madách is észrevette ezt és nem sarkalta többé Aranyt, hanem az akadémiai jutalomra pályázott vele, de csak jutalomban részesült.¹

Pár évvel később Madách meghalt s a darab majdnem feledésbe ment. Tudtommal csupán Kolozsvárt került színre, mint a Ditrói által a múlt évszáz 90-es éveinek elején rendezett magyar ciklus egyik darabja.

Mikor a dráma kezdődik, a rozgonyi csatának már vége van. Az utolsó Árpádért s a magyar nemzeti királyságért küzdő hősök nagy része elhullott s az idegen származású Károly Róbert zászlói diadalmanan lengenek. Margit, az elesett Amade-fiuk anyja és Zách Bódog, Csák egyik leghatalmasabb párthive, a küzdelem abban hagyása mellett nyilatkoznak, míg Csák a végsőig harcolni kész Erzsébet, az utolsó Árpád-leány jogaiért. De hiába emelteti összekészítés szerint paizsra: mert Zách, Berend és Zsámbokréthy csapatjaikkal együtt mégis a királyhoz pártolnak.

Csák erre Erzsébettel együtt Trencsénbe vonúl, hogy erőt gyűjtessen a további harcokhoz, de új csapás éri. Erzsébet ugyanis, kit Dávid, az egyik Amade-fiú szerelmével üldöz, irtózik a nevében folytatandó küzdelemtől, amely az országot ismét vérbe borítaná. Mikor azonban meggyőződik róla, hogy Csákot nem ingathatja meg s Dávid üldözései is türethetlenné válnak, elhatározza, hogy az erre vállalkozó Amade János segítségével kolostorba rejtezik és megfosztja Csákot a további küzdelem jogcímétől s egyszersmind a nemzet nyugalalmát is biztosítja.

Csák erről mit sem tudva, szétküldi embereit, hogy az ország hagulatát kipuhatolják s ő maga is útnak indul egykori párthivei fel-

¹ Madách Imre összes művei. Kiadta Gyulai Pál. Budapest, 1894. Előszó. Ugyanitt közölve Madách emlékezete Bérczy Károlytól. Emlékezés a Kísfaludy Társaság 1866 februárius 6-án tartott ülésén. — Madách Imre élete és költészete. Irta Palágyi Menyhért. Budapest, Athenaeum r.-t. kiadása 1900. 144. és köv. l.

keresésére. Így kerül Záchhoz is, aki éppen a környéken vadászó királyt várja vendégül. A király közeledtére Csák visszavonul, de mikor nevét gyalázzák: merészen kilép rejtekéből s szemére veti a királynak, hogy kihallgatása nélkül, törvénytelenül ítélkeztek felette s a végzés visszavonását követeli. Károly teljesíti is ezt, csak távozzék, de föl-ébred benne a bizalmatlanság Zách és Drugeth, mint Csák egykori párthívei iránt is. Mielőtt azonban ezek megboszulására gondolna, föl-bérelí Mário nevű olasz hívét Csák meggyilkolására, a Dávid is melyre abban a hiszemben, hogy Erzsébetet Csák rejtette el: az eszelős ajánlkozik.

Csák új harci vágygal eltelve ér Trencsénbe, hol az ország különböző részeiből visszatért hívei már várják, de rossz híreket hoztak, mert „a nagy tömeg mindig a győztesé”. Csák még most sem csüggedne, de mikor megtudja, hogy Erzsébet fölvette a fátyolt s nincs jogcíme többé, amiért harcoljon, a kard kiesik kezéből s egyetlen vágya, amit el is ér, hogy Erzsébetet föltalálva: az utolsó Árpád-leány közelében haljon meg.

Ime a dráma tárgya, amely talán nem is annyira drámai, mint inkább époszi, mert hiszen jóformán küzdelem sincs benne. De én nem is mint drámát, hanem mint költői művet óhajtom méltányolni.

És itt meglehet, hogy összeütközésbe jövök az esztétika általános elfogadott szabályaival, midőn a művet elsősorban nem abból a szempontból vizsgálom, hogy a műfaj mereven körvonalazott szabályainak minden tekintetben megfelel-e; hanem főleg abból, hogy mint költői műnek általában megvan-e az értéke?

A költőben ugyanis, midőn érzései és gondolatai kifejezésére formát választ, nem az a fődolog, hogy multhatatlanul ama műfaj követelményeinek, illetve szabályainak is megfeleljen, amely az esetleg éppen változott formában szokott jelentkezni, hanem az, hogy a forma olyan legyen, amilyent érzései és gondolatai kifejezésére a legalkalmasabbnak talál. Ezt érezte bizonyosan Madách is, midőn ehhez az époszi tárgyhoz drámai alakot választott, mert célját, hogy a maga korában is elnyomott nemzet örökké élő vágyainak és történelmi jogokon alapuló követeléseinek a múlt egy hasonló korszaka keretében adjon hangot és kora sívár politikai állapotait szintén ennek keretében tüntesse föl: leginkább ebben a formában valósíthatta meg.

Talán nem fog ellentmondásnak feltűnni, ha ezek után azt állítom, hogy jóllehet Madách e műve sem tárgyát, sem földolgozását illetőleg nem felel meg a dráma követelményeinek: mint drámai formában megírt költői mű, mégis egyik legkiválóbb és kimondhatom: nem eléggé méltatott munka irodalmunkban. Természetesen a személyekben nem szabad drámai alakokat keresnünk és Csák maga sem drámai hős;

hanem mindnyája egy-egy típus a nemzeti törekvések és a magyar politikai közélet koronként meg-mégismétlődő és immár történelmivé vált küzdelmeiből.

Igy Csák alakjában a nemzeti hagyományokból és történelmi jogokból semmit föláldozni nem tudó, határozott és egyenes ősmagyar jellem van megjelölve, aki álúton nem jár és mindig nyílt sisakkal küzd, de csak addig, amíg küzdelemre törvényes alapja van. „Mi a törvényt védjük csupán“ — feleli Záchnak, midőn pártossággal vádolja. Nem tartja megegyeztethetőnek az esküvel, amelyet őseink Szer-nél tettek, hogy mindaddig, amíg az Árpádoknak egy sarja is él: idegenből hozzon királyt a magyar. Róma átkát, mely „szintén nem új“, föl sem veszi, de fáj, hogy nemzete megtagadta és „hizelgve simul a Talján királyhoz s mosolygásának napján sütköződik.“

„Én ostortól, én zsarnoktól nem féltém a magyart“, — mondja hiveinek. „Tudom lerázza, Ha megsokalja térhét — oh, de féltém A kegytől, mely hasonlást hoz közé; Féltém, ha más nyelven szól nép s királya; Mert mindkettőnek jól gondolt szavát A fordító gazúl ferdíti el; S még jobban féltém, hogyha a nagy úr Királya nyelvéért felejténé Hazája nyelvét, mert nem értené Hős tetteit, szabadságérzetét Elődinek a régi kronikákból.“

Nem hisz azoknak, akik a jelen küzdelmeitől való visszavonulást azzal indokolják, hogy a nemzet most kifáradt s az újból erőre kapó jövő nemzedék majd kivívja azt, amit most eszélyességből abban hagyni kellett s neheztelve mondja Záchnak:

„Nem érzel-e — mondd — megszégyenülést,
Minden kontárnak büntársul esve,
Ki egy napos, korlátolt felfogással
Dicsekszik hatni késő századokra? . . .
Ne légyen senki bölcsőbb, mint kora.
Ha mint eszköz betölti hivatását
Jó eszköz volt — ha mint próféta lép fel,
Vagy őrző, vagy nem hisznek szavának . . .
S azt gondolod, ha nem tetszik, lerázod,
Mit most eszélyből fölvevél magadra?
Ha egy lépést letértél a szoros
Törvény utáról, többé nem találsz
Soha, soha, bogáncs cserjébe jutsz,
Melyből ha egy ruhádra kapcsolódik
És rázod, ötven új akad helyébe.

Erzsébethez, mint az utolsó Árpád-leányhoz az imadásig ragaszkodik, mert benne látja megtestesülve a magyar nemzetnek minden jogát, dicsőségét és hagyományait.

„Inkább veszsen a magyar neve,
 mint gunyosan
 Mondhassa idegen nép: a magyar
 Karddal kezében békét alkudott
 Magának és cserében megtagadta
 Árpád vérenek végső sarjadékát.

„Hogyha megcsalódom — mondja Miklósnak, Felállok egyszer majd még akkor is, Lesújtok mindent, amit elkerültem, S karomba zárva Árpádnak leányát, Bedülök a halotti nagy gödörbe, Hol a szabadság s régi nemzet alszik.“ Mikor megtudja, hogy Erzsébet örökre zárdába temetkezett, érzi, hogy kiesett kezéből legélesebb fegyvere: a jog s lemondással sóhajtja: Egy nemtő lenge eddig városinkon, Mely fényt derite ránk, erőt karunkra, S megszentelé munkánkat; Most midőn E szellem elszállt, nincsen jog velünk, *S én jogtalan nem harczolok soha* . . . Hiába biztatja Miklós, hogy „fajunk nem oly meddő . . . hogy új Árpádot nemzeni ne bírna“ vigasztalást nem talál a hazában, hol „minden szív forintokért eseng“ s elkecserevedve kiált föl:

Mit nekem e nép, — mit nekem haza!
 Megérdemléd sorsod, mert esküdet,
 Melyet Szer-téren őseid kimondtak
 Megtörted. — És mégis, mégis siratlak,
 Mert édes vagy. S még fájóbban siratlak
 Hogy önmagadnak ástad sirodát;
 Mint hogyha a sors zúzott volna tönkre:
 Mert puszta hont egy Béla földérit,
 De egy elkorcsult népet senki sem.

Életének már csak egy célja van: elzarándokolni Erzsébethez. Elgyengülve s már majdnem haldokolva találja föl Erzsébet zárdáját s a megtört aggastyán láttára megerednek a királyleány könyei. „Egy Csákon siratni nincs mit“ — feddé a haldokló.

Hadd könyeid akkorra, amidőn
 Magad halsz meg, mert akkor nemzeted*
 Egy korszakán futott le; — és ki tudja,
 Lesz-é néped közt köny számódra még . . .
 Közembert szűl naponta a világ,
 De a midőn Téged temetnek el,
 Egy ország czimerét vetik sirodba.
 S lesz-é még, aki azt föl merje ásni,
 Kitzívén a hármaz hegy ormira?

Aztán Miklósnak mondja el végrendeletképpen, hogy temesse el itt, Erzsébet közelében, de „a port seperd fel

És vidd haza. Mássz bérceinkre fel
 S ha zúgni kezd a szél, egy-egy marokkal
 Szórd el, hadd szálljon a habos Dunába
 Dunából a Tengerbe, s mindenütt,
 Hová csak ér, találjon sziltya fajt.
 Szórd a Rákosra, hogy vigyázzak ott,
 Mikor fog a király esküdni népem
 Nyelvén s megtartja-é az eskü szót.
 Lesz-e a hon hatalmas és szabad?
 — S ha azt látnám, hogy nem lett, megvigyázom
 Miért nem lett — s ki tette, hogy ne legyen! . . .

Szemeivel a nyitott ablakon át a honi bércek felé nézve s fejét a királyleány ölében pihentetve rebegi el utolsó szavait:

Öledben édes a nyugvás királynő . . .
 Öledben az Árpádok alszanak . . .

A többi személyek közül még Miklós, Domos és János az Amade-testvérek képviselik a Csák pártján levő nemességet; míg Zách Bódog, Zsámbokréthyval, Drugeth és Berend a körülményekkel megalkuvó főurak típusai. „Nincs számotokra többé kezem“, mondja Zách a rozgonyi csata után Amade Miklósnak, „mert szétszórt pártotok Rendszer nélkül sikert már nem remélhet . . . Eddig társ valál, mert jog s törvény pártolta lépteink. De most, midőn már van felkent király, Abban meg kell nyugodnunk.“

Pedig Károly király attól a perctől kezdve, hogy Zách várában véletlenül Csák Mátéval találkozott, bizalmatlanná lesz a nemzet iránt s így töpreng:

Óh pártos nemzet, higgyek-é neked?
 Rád bizzam-e üdvöm, nyakas magyar,
 Ki tán törvényt vársz, s nem királyodat? . . .

Holott bizony az országgyűlésre besereglett nemesség — nem értvén az idegen szót — mindent helyeselt s midőn Csák felháborodva kérdi Domostól, hogy senki sem szolt magyarul? — Domos ártatlanul feleli: Igen, Midőn e népre az adót veték ki. Nehány úr szolt is a nép érdekében, De az olasz Tanácsosok csodálták, Mi gondjuk arra, — s a király neheztelt, Mert nincsen — úgymond — szokva ilyenekhez . . .

A nők közül Margit, Amadé özvegye, kinek két fia esett el a rozgonyi csatában, az anya szívével ítéli meg a helyzetet: „Ah én rég megtanúltam, Hogy a szabadság minden üdve csak, Hogy árvát, özvegyet s koldust terem.“ Ellenben Zách Klára a nemzet ügyéért hevülő ifjú leányok típusa, aki keserű szemrehányásokat tesz atyjának azért,

hogy Csákot elhagyta. Az udvart sem tudja megszokni piperkőcz lovagjaival, akik „Hajolva állnak az előszobában s derekknál szavok az, csak mi görbébb.“

Erzsébet alakja egy eszmény. Az Árpádok hatalmas törzseinek a szelid, törékeny utolsó hajtása nem érez magában elég erőt arra, hogy egy szilaj nemzetet kormányozzon és visszariad a vértől, amely a jogaiért folyó harcban nevéhez tapad. Még életében a zárda homályaiba temetkezik tehát s a „Hunni-Mózes leánya“, kinek ősei egykor a boldog Kanaánba vezérelték a nemzetet : feláldozza magát népéért, melynek most nincs Mózes „meghalni a határon, Melyen túl lépve, népe üdvet ér.“

Ime tehát Madách, aki, mint leveleiből láttuk, még Aranynyal szemben is annyira óvatos volt, hogy tárgya megválasztásának okaira nézve csupán *különösvonzódást* és irodalmi divatot hoz föl: a trencsényi hős korszakának hanyatló idejében annak akart hangot adni, aki a nemzetnek örökre kedves és mindenha fáj . . . És ez sikerült is neki, mert *Csák végnapjaiból* valóban a mindenkori magyar nemzet szól hozzánk, a maga törekvéseivel, vágyaival, ideáljaival, kételyeivel, megalkuvásával és könnyenhibőségével s történelmi háttérként ott lebeg sorsunk átka is: a hatalom bizalmatlansága. Műve tehát, bár esztétikai szempontból nem tökéletes, mégis nagy és maradandó hatású. Nagy, mert a nemzet szive dobban föl benne és maradandó, mert az, amit elmond, igaz, és még — ma is igaz . . .

(Kolozsvár)

† Dr. Csernátoni Gyula